

РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ, ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 141.7:81'1:7.049.2

ІГРОВІ ПРАКТИКИ «ОДЕСЬКОЇ» МОВИ

М.Б. Столяр, доктор філософських наук, професор

Авторка статті досліджує «одеську мову» як специфічний дискурс, що має ігрову природу. Розкриваються деякі аспекти подібності «одеської» мови та мови дітей, одеського та софістичного дискурсів. В роботі доводиться, що «одеська» мова має високий потенціал творчого мислення з точки зору принципу зміни оптики бачення предмету та завдяки деконструкції його тривіальної семантики. Наголошується, що відповідний тип мислення може реїфікуватися у творчій діяльності, безвідносно до певних моральних цінностей, що демонструється як на прикладах сміхової культури, художньої та наукової творчості, так і в площині політичних спекуляцій. З феноменологічної точки зору одеський гумор орієнтує на інтелектуальний агон. Робиться висновок про присутність «вінінгової інтенції» відповідного типу мислення. Якщо одеський гумор розглядати з точки зору методології трьох основних концепцій сміху – Superiority Theory, Incongruity Theory та Relief Theory, то феномен одеського сміхового дискурсу може ілюструвати всі три концепції, тобто він розкриває їх не в якості універсальних, а як взаємодоповнюючих методологій.

Ключові слова: «одеська мова», ігрові практики, деконструкція, феноменологія, «вінінгова інтенція».

Актуальність проблеми. Розкриття «одеської мови» в якості специфічних ігрових практик та відповідної аналітики дає можливість зрозуміти мову корінних одеситів як унікальне культурне утворення та як специфічне мовне середовище, що сприяє розвитку творчого мислення. Заходи, спрямовані на збереження та осмислення відповідного культурного феномену, мають, з нашої точки зору, дуже важливе значення не тільки для України як європейської держави, але й для світової цивілізації, тому що «одеський» дискурс сформувався на перетині багатьох культурних традицій (єврейської, української, російської, італійської та інших).

В атмосфері «одеської мови» є певна загадкова креативність, сенс якої намагалися розгадати ще поети XIX ст. [4, с. 31]. Чому Одеса дала світу таку величезну кількість творчих особистостей, діяльність яких не вкладалась в існуючі схеми, а пропонувала дотепні, неочікувані, парадоксальні рішення, які увіковічили імена їхніх авторів?

Чим складнішим виявляється наше життя, тим з більшим інтересом ми намагаємося зрозуміти, які творчі пропозиції можуть стати відповіддю на виклики нашого часу та як креативний стиль мислення можна формувати та розвивати. Нам здається, «одеський» менталітет може запропонувати один з варіантів саме такого мислення.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що специфіка «одеської» мови є, як правило, предметом філологічних досліджень. В цьому контексті вивчається проблема принципів побудови мови, розкриваються особливості використання (або не використання) деяких категорій (рід, відмінок тощо), аналізуються практики тропів, евфемізмів, каламбурів... Відповідним аспектам «одеської» мови присвячено дослідження таких авторів, як В. Дорошевич, К. Зеленецький, Е. Земская, О. Ладохіна, Н. Мечковская, А. Осташко, В. Смірнов, Е. Степанов, А. Стецюченко, А. Юдін, Я. Южний, І. Кабанен, С. Міркіш, А. Verschik та інш.). Філософи та культурологи вивчають одеські культурні практики, специфіку одеського сміху (Н. Іванова-Георгієвська, О. Золотарьова, В. Левченко, М. Найдорф, С. Пролєєв, І. Янушевич, Д. Лановая та інш.). Зокрема О. Золотарьова звертає увагу на особливу схильність до різноманітних видів творчості, яка формується в контексті одеського гумору. Авторка пояснює це наступними чинниками: 1) любов'ю до мудрості, яку навіює морська стихія; 2) духом вільного мислення; 3) економічним процвітанням «вільної гавані»; 4) усвідомленням себе в якості столичних жителів; 5) мультикультуралізмом та віротерпимістю; 6) егоїстичною потребою у відтворенні міфів, що виражають унікальність одеситів [2].

Відомий дослідник феномену комічного А. Бергсон у своїй книзі «Сміх» (*Le Rire*) звертає увагу на таку якість сміху як здатність робити своїм предметом негнучкість, статичність, консерватизм людської думки та поведінки. Відповідно сміх, з його точки зору, має на меті формування гнучкої, творчої думки. Роздуми в цьому ж напрямку продовжує сучасний американський філософ John Morreall, який вважає, що сміх передбачає «когнітивний зсув» (“cognitive shift”), пізнавальну гнучкість (“cognitive flexibility”) [12, с. 14]. Ми назвемо це здатністю людини до переключення «семантичної оптики» і розглянемо, яким чином в практиках одеського гумору відпрацьовуються оці «когнітивні зсуви». Отже, ми розвиваємо тему «одеського» дискурсу і як виду самостійної творчості і як підґрунтя для самих різноманітних креативних практик.

Метою статті є дослідження «одеської» мови у філософській площині як специфічних інтелектуальних ігрових практик, які, з одного боку, сприяють формуванню творчого мислення, а з іншої – формують інтенцію на реалізацію творчих здібностей суб'єктів дискурсу в процесі інтелектуального агону.

Методологічним підґрунтям роботи є ігрова концепція Й. Хейзінги та деякі положення феноменології Е. Гусерля. *Об'єктом* статті являються особливості «одеської» мови, а *предметом* – аналітично-ігрові практики

цієї мови.

Якщо ми візьмемо собі за правило один із основних принципів «одеської» мови – чітко усвідомлювати сенс (або, частіше, сенси) того, що ми говоримо, то побачимо, що поняття *людини, яка вільно володіє певною мовою*, потребує певного уточнення. Тому що, як правило, констатується оце «вільне володіння» там, де реальної свободи як простору мовної творчості *вже* або *ще* не існує; де людина просто правильно застосовує готові мовні правила та конструкції, але не здатна до творчого дискурсу. Мовна свобода такої людини може визначатися за відомою формулою як необхідність, яку пізнали та якою опанували. Та не більше. Можна сказати, що наразі людина існує в межах буття як мовної споруди (М. Хайдеггер). А можна майже те ж саме сказати з негативним присмаком, що людину зачинено у в'язницю мови, яка заважає їй виражати найглибші, утаємничені сенси своєї душі (Ф. Тютчев)... Та і в першому, і в другому варіантах передбачається, що людина в принципі не може вийти за межі визначеного культурного простору, хоча подекуди здатна трошки його розширити.

Коли ж звернутися до такого предмету як «одеська» мова, то наведені вище філософські метафори не завжди підходять. Наразі скоріше йдеться про перехрестя культур-доріг, постійно забите людьми, що снують туди-суди, а в одеському дискурсі – йдуть то «тудою», то «сюдою». При цьому останні мовні практики компенсують принципово «не догматичну» лінгвістику високим рівнем рефлексії щодо складної семантики мовного матеріалу.

Подібно до того, як дитина в процесі гри використовує предмети не завжди за тим призначенням, що склався у семантиці світу дорослих, так і творець «одеської» мови досить вільно використовує різні мовні елементи. Крім того, дитяча гра має на меті не тільки освоєння конкретних соціальних ролей, але й домінування над іншими дітьми, здобуття перемоги. Таку спрямованість людської діяльності ми називаємо «вінінговою інтенцією» (від англійського слова *winning* – виграш, перемога, здобич). Так і «одеський» дискурс є певного роду ігровим агоном, метою якого є перемога або, як це називають дослідники різноманітних концепцій сміху, *Superiority*, тобто зверхність.

На загальній мовній основі, що виконує в одеській культурі роль апріорного по відношенню до кожного конкретного одесита підґрунтя, реалізується такий метод одеського гумору, який з філологічної точки зору характеризується як каламбур, з логічної можна назвати принципом підміни поняття, з постмодерної – принципом деконструкції, а з феноменологічної (в нашій інтерпретації) – «вінінговою інтенцією». Тобто аналітичні практики одеської мови ми наразі розглядаємо як софістично-деконструктивістський дискурс, що має чітко виражений агональний характер.

Й. Хезінга пише про грецьких софістів, що «Игра-состязание в остроумии, с подзадориванием друг друга каверзными вопросами, занимала ошутимое место в греческой манере вести беседу. ... Все эти

Fangschlusse [вопросы-ловушки] молчаливо оснований на предварительном условии, что поле логического смысла сводится к некоему игровому пространству, в пределах которого согласен оставаться соперник, не делая каких-либо шагов в сторону из опасения неминуемо разрушить это пространство» [11].

Деконструктивістська складова передбачає руйнування сталих, статичних, тривіальних семантик на користь неочікуваних, дотепних, оригінальних. Той, хто не побачив можливості деконструкції, той програє, бо залишився у межах тривіальної семантики. Тобто виграє аналітик.

При цьому дуже важливе значення має швидкість реакції. Адже деконструкція здійснюється не в результаті довгих міркувань, очікування стану натхнення тощо, а миттєво. Одесити грають мовою як мечем у дитячій грі «гаряча картопля», коли м'яч не можна тримати в руках довше, ніж тільки що спечену картоплю.

Наприклад, у наступному анекдоті-діалозі два учасники. Перший учасник звертається до другого: «*Прикинь, Сеня, сьогодні утром иду, а навстречу – сам Жванецкий!*». Другий учасник витлумачує цю новину в тривіальному ключі і, відповідно, задає стандартне у такій ситуації запитання: «*Автограф попросил?*»

Та перший, отримавши можливість наступного ходу, здійснює деконструкцію шляхом зміни ролей діючих осіб зазначеної події, перетворює просте запитання на абсолютно неочікуване і дає таку ж парадоксальну відповідь: «*Сеня, зачем ему мой автограф??*». Як ми бачимо, другий учасник агону «не включає аналітику» і втрачає свій шанс, тобто програє.

Чи можливий інший варіант? Припустимо, що другий учасник теж може отримати перемогу і продемонструвати свою зверхність щодо опонента. Для цього нам треба знайти можливість деконструкції вже самого першого речення. Наприклад, слово «назустріч» можна прочитати «на зустріч», тобто Жванецкий йшов не просто, тривіально, випадково «назустріч», а цілеспрямовано йшов «на зустріч» з першим учасником. І тоді другий має право сказати: «*Жванецкий шел на встречу с тебе?! Фима, не делай мне смешно!*».

Якщо власну пересічність ми переносимо на інших, одягаючи їхні повідомлення в сірій одяг буденщини навіть тоді, коли йдеться по щось зовсім не тривіальне, то одеський гумор передбачає навіть у звичних репліках не поверхневий сенс, не зрозумілий без застосування аналітичних практик. Справжній одесит чітко схоплює багатозначність або хоча б амбівалентність висловлювань і моментально відкриває приховану семантику. Така якість мислення як особлива здатність переключення оптики є просто незамінною для відкриттів у будь-якій сфері діяльності. І ця здатність відпрацьовується, विकарбовується в дискурсивних практиках майже кожного дня:

– *Алло, здравствуйте, Берта Соломоновна! Дома ли Сарочка?*

– *Здравствуйте, Изя! Она сейчас учит высшую математику.*

– *Ой, я вот всегда не перестаю удивляться, и чему это ваша Сарочка может научить высшую математику?*

– *Моя Фира вечно ноет: мне нечего носить, мне нечего носить!*

– *Ой, Бора! Я тебя умоляю! Дай ей мешок картошки и пускай себе носит!*

Дуже популярна не тільки в дітей, але й в дорослих книжка Г. Остера «Шкідливі поради» значною мірою завдячує своєю популярністю наявністю такої деструктивної аналітики, що вказує на генетичний культурний зв'язок цієї прекрасної книжки з одеським гумором:

Попасть в отличников ряды

Не так-то просто, но

На свете есть один рецепт,

Проверенный давно:

Возьми на кухне помидор

И выгляни в окно.

Возможно, там увидишь ты

Отличников ряды.

Учится умники идут.

Смотри не промахнись!

Сміховий ефект виникає завдяки деконструкції звичайного, позитивного та навіть похвального бажання дитини попасти в ряди відмінників, в результаті чого ми маємо не взірцеву поведінку, а хуліганський вчинок. Така деконструкція здійснюється завдяки підміні поняття «попасти». Наразі крім принципу підміни поняття використовується і конкретна алюзія з історії одеського гумору. Ще за радянські часи на фасаді центрального корпусу *артилерійського* військового училища висів традиційний радянський плакат: «Наша мета – комунізм». Саме топос, в якому це стандартне на той час гасло містилося, визначив нетривіальне прочитання плакату: наша мета – це не те, до чого ми прагнемо, а те, у що ми намагаємося поцілити з гармати.

Аналітичні практики підміни поняття можна знайти і в потестарному полі. Наприклад, одна політична партія (вже забута) під час передвиборчої компанії розповсюджувала листівки з таким гаслом: «Обираючи нас, ви обираєте щасливе майбутнє нашим дітям!» Одесити тоді посміювалися: «О! Ці не брешуть: оберіть їх, щоб їхнім дітям добре жилося». Можливість амбівалентного прочитання вислову «наші діти» пересічні українці використали з метою деконструкції того сенсу, який було закладено авторами.

Та абсолютно геніальним і до сьогодні неперевершеним з точки зору політичної реклами був передвиборчий «триптих» Юлії Тимошенко у 2009 р.

Перша частина сповіщала: «Вона працює!». Всі знали, хто така «Вона». Це було так само очевидним для всіх, як *Cogito...* для Декарта та його

послідовників. Цей білборд висів декілька тижнів. Тоді з'являється друга частина «триптиху»: «Вона – це Україна!». І нарешті останній, переможний акорд: «Україна – це ти!». Круг замкнувся, демонструючи нерозривний зв'язок Вона, Україна і ти, де Україна на другому місці, Вона – на першому, а ти – там де завжди. Наразі ми маємо справу з підміною поняття, яке дозволяє через операцію ототожнення реалізувати віртуальний зв'язок сакрального буття (Україна) та профанного існування (ти) через образ над-людини (Вона). Психолінгвістичними технологіями з елементами нейролінгвістичного програмування назвав подібну практику А. Єрмолаєв [6]. Та який би термін ми не використовували, по суті маємо справу з софістичними інтелектуальними практиками, дуже близькими до одеської мовної аналітики. Подібну аналітику використовували також автори мульт-серіалу студії Квартал 95 «Казкова Русь», де майже весь сюжет тримався на каламбурах, побудованих на стилізаціях в стилі «азірівки»[1].

Деякі аналітичні ігри, що мають тісний зв'язок із одеським гумором, були колись дуже розповсюдженими. Наприклад, гра у пошук нових (смішних) значень відомих слів. У цій грі пробували свої сили і звичайні школярі і навіть видатні майстри сміху. Результати відповідних конкурсів друкувалися у «Літературній газеті», яку дехто випишував саме заради її останньої сторінки, де були жарти та невеличкі гумористичні оповідання. Наприклад: «графин – муж графини»; «куратор – петух»; «рулет – шофер»; «сквозняк – рентгеновский аппарат»; «разгильдьяй – купец первой гильдии»; «сварщик – повар»; «напасть – собачий намордник» тощо. У словнику «одеської» мови є деякі слова, що отримані саме таким методом, сутність якого полягає в аналізі слова, тобто розкладанні його на складові та виявленні взаємовідношень цих складових [Див.: 9, с. 73]. Наприклад, «садистами» в Одесі називають людей похилого віку, які з ранку до вечора (так здається тим, хто спостерігає за «садистами») займають усі вільні лавки на бульварах та в міських садах. Цікаво, що К. Чуковський у своїй знаменитій книзі «Від двох до п'яти» наводить аналогічний приклад:

– Владик, ты школьник?

– Нет. Еще садист. Я в садик хожу [10, с. 71].

Чуковський звертає увагу не тільки на формальну дитячу аналітику, але й на гнучкість та свіжість дитячого сприйняття слова, яка розвінчує будь-які штампи мови дорослих. Наприклад, він наводить такий діалог:

– Мама, что такое война?

– Это когда люди убивают друг друга.

– Не друг друга, а враг врага! [10, с. 61].

«Для свежего и острого восприятия детей отказ от прямого значения слов невозможен...» [Там само], – пише К. Чуковський. І теж саме можна сказати відносно лінгвістичної культури корінних одеситів. Мені здається, що зовсім не випадково саме Чуковському прийшла ідея дослідити дитячу мову: для нього «одеська» мова и дитинство були такими культурними топосами, які значною мірою співпадають.

Мабуть найбільш виразно аналітика «одеської мови» втілилась у творчості І. Бабеля, який «предлагає читателю не внешнее авторитетное слово, а скорее текстовое событие, «интертекстуальная» динамика бабелевского текста как бы воспроизводит динамизм жизненных процессов, весь пронизанный сдвигами, подменами, столкновениями. Семантика авторского слова уходит поэтому вглубь его значений, его ассоциативных рядов, литературных и исторических» [9]. Також ми відчуваємо подих одеського гумору і в новому, неофіційному мовному каноні радянської інтелігенції 60–70 рр. ХХ ст. [Див.: 8, с. 144–147], створеному І. Ільфом та Є. Петровим ще наприкінці 20-х років. Мова йде, перш за все, про роман «12 стільців», в якому на противагу стихії радянської неоконформної мови (відображеної зокрема у творчості М. Зощенка) було запропоновано дотепну, іронічну мову Остапа Бендера – типового одесита за характером його інтелектуальних та мовних практик.

Одеські практики інтелектуальної гнучкості, переключення семантичної оптики, безумовно зіграли велику роль не тільки у розвитку літератури, кіно, драматургії, сміхової культури, але й суттєво вплинули на науковий поступ. Достатньо сказати, що батько космонавтики, «генератор багатьох неординарних ідей» Сергій Корольов саме в Одесі почав завзято займатися технікою, особливо літаками [3]. Також не варто забувати, що справжньою батьківщиною кіно була Одеса, де ще за два роки до всесвітньо відомого винаходу братів Люм'єр, кіноапарат продемонстрував технік Й. Тимченко, який сконструював його разом із [М. Фрейденбергом](#). Згадаємо також засновника імунології Іллю Мечникова, видатного математика Олександра Ляпунова, психолога Сергія Рубінштейна, відомого фізико-хіміка Олександра Фрумкіна, винахідника вакцин проти чуми та холери бактеріолога та імунолога Володимира Хавкіна, неперевершеного у його дотепності філософа Авеніра Уймова та багато інших. Всі вони певним чином реалізовували особливості одеського менталітету з характерною для нього аналітикою та інтелектуальною гнучкістю в науковій та педагогічній діяльності.

Висновки. Таким чином, «одеська мова» представляє собою сукупність інтелектуальних ігрових практик переключення семантичної оптики з характерною вінінговою інтенцією, що визначає творчу природу відповідного стилю мислення.

Одеський гумор не вкладається в якусь одну концепцію сміху, а вимагає застосування самих різноманітних методологічних практик. Відомий дослідник сміху D.H. Mongro в його книзі «Argument of Laughter» всі теорії сміху зводить до трьох основних концепцій: Superiority Theory, Incongruity Theory та Relief Theory [12, с. 2]. Якщо феномен одеської мови розглянути з точки зору названих концепцій, то цей феномен може ілюструвати всі три концепції *не як універсальні, а як взаємодоповнюючі*. Вінінгова інтенція та відповідні аналітичні практики є свідченням прагнення до зверхності (Superiority Theory), а контраст одеської оптики та

тривіального мислення може слугувати аргументом на користь Incongruity Theory. Що ж до можливості застосування Relief Theory, то такий аспект одеського гумору наразі не розглядався, але він є також присутнім, особливо в досить поширених в Одесі анекдотах на тему невдалого сімейного життя. Та це вже тема подальшого дослідження.

Література

1. Вчимо азівку разом! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://azirivka.org.ua>
2. Золотарёва Е.А. О природе «Одесского смеха» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa2/122-125.pdf>
3. Королёв, Сергей Павлович. Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Королёв,_Сергей_Павлович
4. Найдорф, М.И. Ранние годы «Одесского мифа» / М.И. Найдорф // Очерки европейского мифотворчества. – Одесса, 1999. – С. 27–32.
5. Остер, Г.Б. Вредные советы. Сказки и сказочные истории / Г.Б. Остер. – М.: Астрель, АСТ, 2009. – 348 с.
6. Реклама Тимошенко: эксперты оценивают «Вона працює» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/926310-reklama-timoshenko-eksperty-ocenivayut-vona-pracyue>
7. Стецюченко А.А. «Как вам эта хохма?» / А.А. Стецюченко // Відродження. – 1993. – № 1. – С. 72–74.
8. Столяр, М. Б. Советская смеховая культура. – К.: Силос, 2011. – 304 с.
9. Тарасова, В. В. Стиль Исаака Бабеля ("Конармия") [Електронний ресурс] / В.В.Тарасова. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/stil-isaaka-babelya-konarmiya>
10. Чуковский, К.И. От двух до пяти: Книга для родителей / К.И. Чуковский. – М.: Педагогика, 1990. – 384 с.
11. Хейзинга, Й. Homo Ludens [Електронний ресурс] / Й. Хейзинга – Режим доступу: http://lib.ru/FILOSOF/HUIZINGA/huizinga.txt_with-big-pictures.html
12. Bardon, Adrian. The Philosophy of Humor [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://faculty.swosu.edu/frederic.murray/Philosophy%20of%20Humor_1.pdf

ИГРОВЫЕ ПРАКТИКИ «ОДЕССКОГО» ЯЗЫКА

М.Б. Столяр

Автор статьи исследует «одесский» язык как специфический дискурс, имеющий игровую природу. Раскрываются некоторые аспекты схожести «одесского» языка и языка детей, одесского и софистического дискурсов. В работе делается попытка доказать, что «одесский» язык имеет высокий потенциал творческого мышления с точки зрения принципа смены оптики видения предмета и благодаря деконструкции тривиальной семантики. Подчеркивается, что соответствующий тип мышления может опредмечиваться в творческой деятельности, безотносительно к ее моральным ценностям, что демонстрируется как на примерах смеховой культуры, художественного и научного творчества, так и в плоскости политических спекуляций. С феноменологической точки зрения одесский юмор ориентирует на интеллектуальный агон. Делается вывод о присутствии «вининговой интенции» соответствующего типа мышления. Если одесский юмор рассматривать с точки зрения методологии трех основных концепций смеха – Superiority Theory, Incongruity Theory та Relief Theory, то феномен одесского смехового дискурса может иллюстрировать все три концепции, то есть он раскрывает их не в качестве универсальных, а взаимодополняющих методологий.

Ключевые слова: «одесский язык», игровые практики, деконструкция, феноменология, «вининговая интенция».

PLAY PRACTICES OF THE “ODESSA LANGUAGE”

M.B. Stolyar

The author researches the “Odessa language” as a specific discourse of play character. Some aspects of similarity between the “Odessa language” and language of children, and also between the “Odessa discourses” and sophistic discourses are shown. The article proves that the “Odessa language” has a high potential of the creative thinking. This potential is formed by the optic change of object viewing and by the deconstruction of trivial semantics. Such a type of thinking can be reified in the creative activity (with no relation to the moral values) that can be demonstrated by the laughter culture, artistic and scientific creativity and also by the political speculations. From the phenomenological point of view, the “Odessa language” is aimed at the intellectual agon. It allows us to postulate the “winning intention” of the corresponding type of thinking. If we apply to the Odessa humor the methodologies of the three main laughter concepts – the Superiority Theory, the Incongruity Theory and the Relief Theory – we can see that the Odessa laughter discourse can illustrate all three concepts, thus defining them not as universal but mutually complimentary methodological strategies.

Key words: “Odessa language”, play practices, deconstruction, phenomenology, “winning intention”.